

Fašismus

Charakteristika

Slovo „fašismus“ je odvozeno od latinského slova *fascēs*, které označovalo svazek prutů se sekýrou, odznak úředníků v antickém Římě. V 90. letech 19. století se v Itálii toto slovo užívalo na označení politické skupiny nebo tlupy zpravidla revolučních socialistů. Teprve poté, co Mussolini začal toto slovo užívat na označení ozbrojených polovojenských uskupení, která zakládal za 1. světové války a po ní, nabyl výraz *fascismo* vyhraněně ideologického významu.

Tématem pro fašismus příznačným je idea jakési organicky sjednocené pospolitosti, vtělená ve víře, že „v jednotě je síla“. Individuum je doslova ničím: individuum musí být zcela pohlceno pospolitostí nebo společenskou skupinou. Ideálem fašismu je „nový člověk“, hrdina motivovaný povinností, ctí a sebeobětováním, připravený zasvětit svůj život slávě svého národa nebo své rasy a na slovo poslouchat nejvyššího vůdce. Fašismus je v mnoha směrech pokračováním vzpoury proti ideám a hodnotám, které dominovaly západnímu politickému myšlení od francouzské revoluce; řečeno heslem italských fašistů, „rok 1789 je mrtev“. Hodnoty jako racionalismus, pokrok, svoboda a rovnost byly odhozeny ve jménu boje, vůdcovství, moci, heroismu a války. Fašismus je tudíž výrazně zaměřen vždy „proti“ něčemu: je proti rozumu, proti liberalismu, proti konzervatismu, proti kapitalismu, proti buržoazii, proti komunismu atd. Přesto byl fašismus historickým jevem složitým, zahrnujícím podle mnohých dva odlišné proudy. Italský fašismus bylv podstatě krajní formou etatismu založenou na absolutní loajalitě „totalitnímu“ státu. Naopak německý fašismus čili nacismus se opíral o rasistické teorie, které prezentovaly árijský lid jako „panskou rasu“ a prosazovaly nanejvýš zhoubnou formu antisemitismu.

Obsah

Charakteristika	219
Vznik a vývoj	220
Hlavní téma – v jednotě je síla	222
Fašismus a stát	231
Fašismus a rasismus	235
Fašismus v 21. století	241

PROTI-

Vznik a vývoj

Zatímco liberalismus, konzervatismus a socialismus jsou ideologie 19. století, fašismus je dítětem století dvacátého, podle některých autorů konkrétně období mezi oběma světovými válkami. Lze říci, že fašismus vznikl do značné míry jako revolta proti moderně, proti idejím a hodnotám osvícenství a proti politickým názorům, které z osvícenství vzešly. Například němečtí nacisté vyhlášovali, že „s rokem 1789 se skoncovalo“. Ve fašistické Itálii nahradila hesla typu „věř, poslouchej, bojuj“ a „řád, autorita, spravedlnost“ daleko známější principy francouzské revoluce „volnost, rovnost, bratrství“. Fašismus nepřišel jen jako „blesk z čistého nebe“, jak se vyjádřil O'Sullivan (1983); snažil se také zcela přetvořit svět politiky, doslova vykořenit a zlikvidovat dědictví běžného politického myšlení.

Přestože kořeny hlavních fašistických myšlenek a doktrín lze nalézt už v 19. století, tím, co je navzájem propojilo a dodalo jim tvářnost, byly 1. světová válka a to, co po ní následovalo, zejména mocná a opojná směsice války a revoluce. V nejdramatičtější podobě se fašismus zformoval v Itálii a Německu. V Itálii vznikla v roce 1919 Fašistická strana, v roce 1922 byl její vůdce Benito Mussolini (viz str. 233) jmenován premiérem a v roce 1926 se zrodil monopartijní fašistický stát. V roce 1919 byla také založena Nacionálněsocialistická německá dělnická strana (známá jako „nacistická“), která si pod vedením Adolfa Hitlera (viz str. 226) vědomě osvojila styl Mussoliniho fašistů. V roce 1933 byl Hitler jmenován německým kancléřem a prakticky za rok učinil z Německa nacistickou diktaturu. Ve stejné době se demokracie zhroutila nebo byla zlikvidována ve velké části Evropy; tím, co ji nahradilo, byly často pravicové, autoritářské nebo nezakryté fašistické režimy, zejména ve východní Evropě. Režimy blízké fašismu se objevily i mimo Evropu: ve 30. letech například v císařském Japonsku a v letech 1945–1955 v Argentině za Peróna.

Vznik a význam fašismu se staly předmětem značného zájmu historiků a často i velice vzrušených diskusí. Vzestup fašismu nelze připsat na konto žádného izolovaného faktoru: došlo k němu spíše v důsledku složité škály dějinných sil, působících v meziválečném období. Za prvé, v mnoha částech Evropy se demokratické vlády ustavily teprve nedávno a demokratické hodnoty dosud starší hodnoty autokratické nenahradily. Demokratické vlády reprezentující určitou koalici zájmů či politických stran se nadto nezřídka jevily jako slabé a nestabilní, byly-li vystaveny ekonomickým či politickým krizím. V tomto kontextu se vyhlídka na silné vedení, které by přivedla vláda jedné osoby, zdála velmi lákavá. Za druhé, evropská společnost byla narušena industrializací, která ohrožovala zejména nižší střední třídu drobných obchodníků a podnikatelů, rolníků a řemeslníků,

svíraných z jedné strany rostoucí silou velkopodnikatelů, z druhé sílí mocí organizovaných pracujících. Právě z těchto nižších středních tříd získávala fašistická hnutí členy i stoupence. V jistém smyslu byl fašismus „extremismem středu“ (Lipset, 1983), revoltou nižších středních tříd; právě to pomáhá vysvětlit, proč se fašismus nestavěl jen proti kapitalismu, ale i proti komunismu.

Za třetí, období po 1. světové válce bylo výrazně poznamenáno ruskou revolucí a obavami majetných tříd, že se sociální revoluce začne šířit po celé Evropě. Fašistickým skupinám se nepochybně dostávalo finanční i politické podpory od podnikatelských kruhů. Proto také marxističtí historikové interpretovali fašismus jako jednu z forem kontrarevoluce, jako pokus buržoazie udržet se u moci tím, že podpoří fašistické diktátory. Za čtvrté, světová hospodářská krize 30. let byla nezřídka poslední ranou beztak už křehkým demokraciím. Rostoucí nezaměstnanost a hospodářské neúspěchy navodily ovzduší krize a pesimismu, které mohli využít političtí extremisté a demagogové. Konečně za páté, 1. světová válka neodstranila mezinárodní konflikty a rivality; zanechala za sebou naopak trpké dědictví frustrovaného nacionalismu a touhu po revanši. Nacionalistická napětí byla nejsilnější v těch „chudých“ národech, které buď – jako Německo – byly ve válce poraženy, nebo – jako například Itálie a Německo – byly hluboce zklamány podmínkami versailleského mírového uspořádání. Nadto samy válečné zkušenosti vyvolaly v život zvláště militantní formu nacionalismu, kterou naplnily hodnotami militarismu.

Fašistické režimy nebyly svrženy revoltou lidu ani nezanikly v důsledku lidového protestu; zlikvidovala je porážka ve 2. světové válce. Po roce 1945 dosahovala fašistická hnutí pouze okrajových úspěchů; to v některých autorech posilovalo přesvědčení, že fašismus byl fenoménem specificky meziválečným, spjatým s unikátní konstelací historických okolností, kterou se toto období vyznačovalo (Nolte, 1965). Jiní ovšem považují fašismus za nebezpečí, které je zde vždy; spatřují totiž jeho kořeny v lidské psychologii či – jak to pojmenoval Erich Fromm (1984) – ve „strachu ze svobody“. Moderní civilizace přinesla větší svobodu jednotlivce, spolu s ní však i nebezpečí jeho izolovanosti a nejistoty. V krizových dobách mohou tudíž jednotlivci prchat před svobodou a hledat útočiště v podřízení se všemocnému vůdci nebo totalitnímu státu. Politická nestabilita nebo hospodářská krize by tudíž mohly přivodit podmínky, za kterých by mohl fašismus znovu ožít. Po pádu komunismu v letech 1989–1991 byly například vysloveny obavy z růstu neofašismu v některých částech východní Evropy. Obdobně tlaky vyvolané ekonomickou a kulturní globalizací a stále většími pohyby obyvatelstva přes hranice jednotlivých států občas vytvářely podmínky pro

ultrapracvicový politický aktivismus krajně nacionalistického nebo fašistického typu. Jelikož se kombinace hospodářské krize, politické nestability a frustrovaného nacionalismu stala pro fašistická hnutí úrodnou půdou v minulosti, bylo by pošetilé nebrat v úvahu možnost renesance fašismu v budoucnosti. O perspektivách fašismu hovoříme v závěrečném oddílu této kapitoly.

Hlavní téma – v jednotě je síla

Analyzovat fašismus jako ideologii je obtížné, a to přinejmenším ze dvou důvodů. Za prvé, občas se zpochybňuje, zda fašismus lze v nějakém rozumném smyslu za ideologii považovat. Fašismus, který postrádá nějaké racionální a ucelené jádro, vypadá, jak se vyjádřil Hugh Trevor-Roper, jako „absolutně neuspořádaný náhodně posbíraný shluk idejí“ (Woolf, 1981). Například Hitler označoval své myšlenky raději slovem *Weltanschauung* čili „světový názor“, místo aby hovořil o nějaké usoustavněné ideologii. V tomto smyslu je světový názor určitým uzavřeným souborem postojů bezmála náboženského charakteru, kterému je spíše třeba se upsat a věřit než jej racionálně analyzovat a diskutovat o něm. Na idejích a teoriích fašisty nelákalo to, že pomáhají intelektuálně se zmocnit světa a porozumět mu, ale že dokáží burcovat k politické aktivitě. Učiníme tudíž zřejmě lépe, když nebudeme fašismus prezentovat jako ideologii, ale budeme v něm spatřovat spíše jakési politické hnutí nebo dokonce politické náboženství.

Za druhé, fašismus jako historický fenomén byl natolik složitý, že je těžké určit jeho hlavní principy či nějaké „fašistické minimum“, chápané občas jako jakýsi zárodek fašismu. Kde fašismus začíná a kde končí? Která hnutí a které režimy lze hodnotit jako skutečně fašistické? Vyslovovaly se například pochybnosti, zda lze za fašistické označit například císařské Japonsko, vichystickou Francii, Frankovo Španělsko, Perónovu Argentinu a dokonce i Hitlerovo Německo. Diskutuje se rovněž o vztahu mezi moderními radikálně pravicovými uskupeními, jako jsou například *Front National* ve Francii a *British National Party* ve Spojeném království, a fašismem: jsou tato uskupení „fašistická“, „neofašistická“, „postfašistická“, „krajně nacionalistická“ – nebo jaká vlastně? K pokusům definovat ideologické jádro fašismu patří teorie, že fašismus je „odpor vůči transcendentnu“, se kterou přišel Ernst Nolte (1965), názor A. J. Gregora (1969), že fašismus se snaží vybudovat „totálně charismatické společenství“, tvrzení Rogera Griffina (1993), že fašismus je „palingenetický ultranacionalismus“ (*palingenesis* znamená neustálé obnovování), a teze Rogera Eatwella

Friedrich Nietzsche (1844–1900)

Německý filosof. Ve svých 24 letech se stal profesorem řečtiny v Basileji. Později zanechal filologie a pod vlivem myšlenek A. Schopenhauera (1788–1860) se pokusil zformulovat kritiku tradičního náboženského a filosofického myšlení. Od roku 1899 trpěl stále častějšími a vážnějšími chorobami a duševními poruchami. Péči o něj převzala jeho sestra Alžběta, která také připravila k vydání (a v mnohém pokřivila) jeho spisy.

Nietzschova ambiciózní a složitá díla zdůrazňovala význam vůle, zejména „vůle k moci“ a často opakovanou tezí, že lidé si vytvářejí vlastní svět a formulují vlastní hodnoty („Bůh je mrtev“), předjímal moderní existencialismus. Nietzsche ostře kritizoval křesťanství a stavěl se proti rovnostářství a nacionalismu. Jeho myšlenky ovlivnily anarchismus, feminismus i fašismus. K Nietzscheovým nejznámějším dílům patří *Tak pravil Zarathustra* (1883–1884), *Mimo dobro a zlo* (1886) a *Genealogie morálky* (1887).

(1996), podle níž fašismus představuje jakousi „holisticko-nacionální radikální třetí cestu“. I když každá z těchto tezí nepochybně upozorňuje na některý z významných rysů fašismu, těžko souhlasit s názorem, že fenomén tak beztvary, jakým je fašistická ideologie, lze definovat jednou větou. Učiníme patrně nejlépe, když pojmenujeme určitý soubor témat, které společně představují strukturální jádro fašismu. K nejdůležitějším z nich patří:

- antiracionalismus,
- boj,
- vůdcovství a elitismus,
- socialismus,
- ultranacionalismus.

Antiracionalismus

I když se fašistická politická hnutí zrodila z převratů provázejících 1. světovou válku, čerpała z myšlenek a teorií, které byly v oběhu už koncem 19. století. K nejvýznamnějším z nich patřily antiracionalismus a rozmach protiosvěcenského myšlení jako takového. Osvícenství, jehož základem byly ideje univerzálního rozumu, přirozené dobroty a nutného pokroku, chtělo vymanit lidstvo z temna iracionalismu a pověr. Koncem 19. století začali však myslitelé poukazovat na omezenost lidského rozumu a všimát si jiných, možná mocnějších pohnutek a motivů. Například Friedrich Nietzsche

vyslovil názor, že lidé jsou motivováni silnými city, spíše „vůlí“ než racionálními úvahami, zejména pak tím, co nazval „vůle k moci“. Francouzský syndikalista Georges Sorel (1847–1922) zase ve svých *Úvahách o násilí* (1908) poukazoval na význam „**politických mýtů**“, zejména „mýtu generální stávkový“, které nejsou pasivními odrazy a popisy reality, ale „**projevy vůle**“, jež se snoubí s emocemi a vyúsťují v akci. Francouzský filosof Henri Bergson (1859–1941) hlásal teorii **vitalismu**.

Smyslem lidské existence podle ní není nechat se omezovat nebo kumpovat tyranii chladného uvažování nebo bezduché vypočítavosti, ale vyzářovat životní sílu.

I když je pravda, že antiracionalismus nemá nutně pravicový nebo profašistický charakter, byli to fašisté, kdo politicky vyjádřil nejradikálnější a nejextrémnější formy protiosvěcenského myšlení. Antiracionalismus ovlivnil fašismus v mnoha směrech. Za prvé, vybavil fašismus notnou dávkou vyhraněného antiintelektualismu, jehož projevem bylo pohrdání abstraktním myšlením a kult činu. Například Mussoliniho oblíbenými hesly bylo „nemluvit, ale jednat“ a „nečinnost znamená smrt“. Intelektuální život byl podceňován, dokonce vysmíván: je studený, suchý a bez života. Fašismus se obracel naopak k duši, emocím a pudům. Jeho ideje postrádaly ucelenost a preciznost, snažily se však lidi téměř mysticky ovlivňovat. Hlavní ideologové fašismu, zejména Hitler a Mussolini, byli v podstatě propagandisty, kteří se o ideje a teorie zajímali především pro jejich schopnost vyvolávat emocionální reakce a masy podněcovat k aktivitě. Fašismus tudíž praktikoval „politiku vůle“.

Za druhé, odmítnutí osvícenství dalo fašismu převážně negativní či destruktivní charakter. Jinak řečeno, u fašistů bylo často zřejmější, proti čemu jsou, než za co se staví. Fašismus se proto jeví jako jakási „antifilosofie“ – je antiracionalistický, antiliberální, antikonzervativní, antikapitalistický, antiburžoazní, antikomunistický atd. Proto někteří autoři uváděli fašismus jako příklad **nihilismu**, doslova víry v nic, odmítání dosavadních etablovaných mravních a politických principů. Zejména nacismus byl líčen jako „nihilistická revoluce“. Fašismus však není pouhou negací etablovaných názorů a principů. Spíše je pokusem otočit se zády k dědictví osvícenství a popřít ho. Představuje temný rub západní politické tradice, jejíž hlavní a trvalé hodnoty nebyly odhozeny, ale spíše transformovány nebo zcela převráceny. Ve fašismu například „svoboda“ začala znamenat slepou podřízenost, „demokracie“ byla postavena naroveň absolutní diktatuře a „pokrok“ zahrnoval neustálý boj a válku. Nadto navzdory nepochybnému tíhnutí k nihilismu, válce a dokonce smrti sám sebe fašismus chápal jako sílu tvořivou, jako cestu, jak „tvořivou destrukcí“ budovat novou civilizaci. Právě v tomto spojení rození

Politický mýtus: názor, který spíše svou emocionální silou než apelem na rozum dokáže podnítit politické jednání.

Vitalismus: teorie, podle které živé organismy čerpají vlastnosti pro ně příznačné z jakési univerzální „životní síly“; vitalismus neklade důraz na intelekt a rozum, ale na instinkt a pud.

Nihilismus: doslova víra v nic, odmítání všech mravních a politických principů; občas, nikoli však nutně, je nihilismus spojován s ničěním a používáním násilí.

a umírání, tvoření a boření lze spatřovat jeden z charakteristických rysů fašismu.

Za třetí, tím, že odvrhl standardy univerzálního rozumu, se fašismus opřel výlučně o dějiny, kulturu a ideu organického společenství. Takové společenství je formováno nikoli kalkulacemi a zájmy racionálně uvažujících jednotlivců, ale vrozenými lojalitami a citovými pouty ukutými společnými dějinami. Ve fašismu je tato idea organicky vzniklé jednoty dovedena do krajnosti. Národní společenství čili – jak to nacisté nazývali – *Volksgemeinschaft* bylo chápáno jako nedílný celek, ve kterém jsou všechny rivality a konflikty podřízeny jakémusi vyššímu kolektivnímu cíli. Síla národa nebo rasy je tudíž odrazem jeho mravní a kulturní jednoty. Tuto bezvýhradnou společenskou soudržnost vyjadřovalo nacistické heslo „v jednotě je síla“. Revoluce, o níž fašisté usilovali, byla „revolucí ducha“, jejímž cílem bylo vytvořit nového člověka (vždy se tím myslelo muže). Šlo o „nového muže“ čili „fašistického muže“, hrdinu, kterého motivuje povinnost, čest a sebeobětování a který je připraven rozpustit svou osobnost v osobnosti společenského celku.

Boj

Myšlenky britského biologa Charlese Darwina (1809–1882), formulované v jeho díle *O původu druhů* (1858) a běžně známé jako teorie „**přirozeného výběru**“, měly značný vliv nejen na přírodní vědy, ale koncem 19. století i na sociální a politické myšlení. Představa, že základem lidské existence je konkurence čili boj, zněla obzvlášť lákavě v čase stupňující se mezinárodní rivality, která v roce 1914 nakonec vyústila ve válku. Sociální darwinismus výrazně ovlivnil i rodící se fašismus. Za prvé, fašisté považovali boj za přirozený a nevyhnutelný rys společenského a mezinárodního života. Jedině konkurence a konflikt jsou zárukou pokroku lidstva a jediné ony garantují, že dařit se bude pouze nejzdatnějším a nejsilnějším. Kadetům – budoucím důstojníkům – to v roce 1944 Adolf Hitler řekl zcela jasně: „Silným patří vítězství a slabí musí ke zdi.“ Jsou-li zkušebními kameny lidské existence konkurence a boj, je vrcholnou zkouškou válka, kterou Hitler prezentoval jako „neměnný zákon veškerého života“. Fašismus je patrně jedinou politickou ideologií, která válku jako takovou považuje za dobro; projevem tohoto názoru bylo Mussoliniho přesvědčení, že „válka je pro muže totéž, co mateřství pro ženy“.

Darwinistické uvažování dodalo fašismu rovněž svérázný soubor politických hodnot, které považují sílu za „dobro“ a slabost za „zlo“. Na rozdíl od tradičních humanistických či náboženských hodnot, jako jsou péče, pochopení a soucit, fašismus respektuje značně odlišnou skupinu

---

Přirozený výběr: teorie, podle níž druhy procházejí procesem náhodných mutací, které vedou k tomu, že některý druh přežije (a nejspíš prospívá), zatímco jiné druhy vymřou.

Adolf Hitler (1889–1945)

Německý nacistický diktátor, syn rakouského celníka. V roce 1919 se stal členem Německé dělnické strany (později zvané Národněsocialistická německá dělnická strana, NSDAP, nebo také nacistická strana) a v roce 1921 jejím předsedou. V roce 1933 byl jmenován kancléřem. O rok později se prohlásil vůdcem (*Führer*) Německa. Jeho režim se vyznačoval nemilosrdným expanzionismem a snahou vyhladit evropské židovstvo.

Hitler rozhodně nebyl původní myslitel. Ve svém díle *Mein Kampf* (1929) poskládal expanzionistický německý nacionalismus, rasistický **antisemitismus** a víru v neustálý boj do téměř systematicky uspořádaného programu nacistů. Hlavním rysem Hitlerova světového názoru byla teorie dějin poukazující na trvalý boj mezi Němci a Židy, ve kterém jedni jsou představiteli dobra a druzí představiteli zla.

vojenských hodnot, jako jsou loajalita, povinnost, poslušnost a sebeobětování. Jestliže se glorifikuje vítězství silných, jsou moc a síla vzývány jako takové, samy o sobě. Obdobně slabostí se pohrdá a eliminace slabých a nedostatečných se vítá: ty je třeba obětovat pro společné dobro, jelikož přežití druhu je důležitější než přežití kteréhokoli jeho příslušníka. Slabost a nemožnost nelze tolerovat, ty je třeba vykořenit. Nejnázornějším dokladem toho byl program **eugeniky**, který v Německu nacisté zavedli a během něhož byli duševně a fyzicky postižení nejprve násilně sterilizováni a později, v letech 1939–1941, systematicky vyvražďováni. Snaha nacistů zlikvidovat po roce 1941 evropské židovstvo byla v tomto smyslu příkladem rasové eugeniky. Konečně: koncepce, podle níž život je „neustálý boj“; dodávala fašismu jeho aktivistickou a expanzionistickou povahu. Kvality národa lze kultivovat jedině konfliktem a projevit se mohou jedině dobovačnými válkami a vítězstvím. Jasným výrazem toho byly cíle Hitlerovy zahraniční politiky, vytyčené v jeho knize *Mein Kampf* (1925): „*Lebensraum* (životní prostor) na Východě“ a perspektiva konečného ovládnutí světa. Jakmile se v roce 1933 dostal k moci, začal Hitler uskutečňovat program opětného vyzbrojování; ten měl zemi připravit na výboje, které započaly v závěru 30. let. Rakousko bylo v roce 1938 „připojeno“ k Říši (*Anschluss*), Československo na jaře 1939 zlikvidováno a Polsko v září 1939 napadeno; to vedlo k válce se Spojeným královstvím a Francií. V roce 1941 začal Hitler napadením Sovětského svazu uskutečňovat plán Barbarossa. Ani tváří v tvář konečné porážce v roce 1945 se Hitler nezřekl sociálního darwinismu: prohlásil, že německý národ ho zklamal, a vydal rozkazy, nikdy v plném rozsahu neprovedené, k boji do posledního muže a fakticky ke zničení Německa.

Antisemitismus: předsudky vůči Židům nebo nenávisť k nim; antisemitismus může nabývat podob náboženských, ekonomických nebo rasových (viz str. 239).

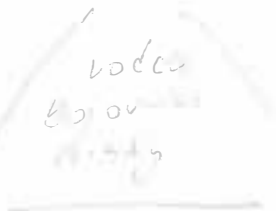
Eugenika: teorie nebo praxe výběrového plození, kterého se dosahuje buď tak, že se zajišťuje rozmnožování „vhodných“ příslušníků určitého druhu, nebo tak, že se brání rozmnožování příslušníků „nevhodných“.

Vůdcovství a elitismus

Z běžného politického myšlení se fašismus vyděluje i radikálním odmítnutím rovnosti. Fašismus je navýsost elitistický a patriarchální: základem fašistických idejí je názor, že absolutní vůdcovství a **elitismus** jsou přirozené a žádoucí. Lidé se rodí s rozdílnými schopnostmi a vlastnostmi: to vychází najevo ve chvíli, kdy ti, kdo disponují onou vzácnou vlastností, již je schopnost vést, se bojem dostávají nahoru, tj. nad ty, kdo dokáží jediné poslouchat. Podle fašistů je společnost složena ze zhruba tří druhů lidí. Za prvé a zejména, existuje jediný nejvyšší a vševědoucí vůdce, disponující autoritou, již se mu nikdo nevyrovná. Za druhé, existuje „válečnická“ elita, výlučně mužská a od tradičních elit se odlišující hrdinstvím, vizí a schopností se obětovat. V Německu se tato role přisuzovala jednotkám SS, původně tělesných strážců, ze kterých se za vlády nacistů stal jakýsi stát ve státě. Za třetí, existují masy, které jsou slabé, nečinné a nevědoucí a jejichž údělem je slepá poslušnost. Tento pesimistický pohled na schopnosti řadových lidí výrazně fašismus odlišuje od idejí liberální demokracie. Představa o existenci nejvyššího vůdcovství šla přesto ruku v ruce se specificky fašistickým, ovšemže zvráceným pojetím demokratického vládnutí. Zásadní vliv na fašistické chápání vůdcovství, zejména v nacistickém Německu, měla idea „nadčlověka“ (*Übermensch*), jakéhosi supermana, mocného a nanejvýš nadaného jednotlivce, se kterou vystoupil Friedrich Nietzsche, a to zejména v díle *Tak pravil Zarathustra* (1884). Zde Nietzsche představil „nadčlověka“ jako jednotlivce, který je povznesen nad „stádní instinkty“ konvenční morálky a žije podle své vůle a svých tužeb. Fašisté však ideál „nadčlověka“ změnili v teorii nejvyššího a nezpochybnitelného politického vůdcovství. Nejvyšší fašističtí představitelé se prezentovali jednoduše jako „vůdci“ – Mussolini o sobě prohlásil, že je *Il Duce*, zatímco Hitler si přisvojil titul *der Führer*; činili tak právě proto, aby se povznesli nad ústavně definované vůdcovství, resp. vedoucí postavení. Z vůdcovství se tak stal projev výlučně **charismatické** autority vyvěrající ze samotného vůdce. Zatímco ústavní či – slovy Maxe Webera – právně-racionální autorita funguje v rámci zákonů či pravidel, charismatická autorita je potenciálně neomezená. Jelikož na vůdce se hledělo jako na jednotlivce zcela výjimečně nadaného, jeho autorita byla absolutní. Na masových shromážděních v Norimberku oddaní nacisté provolávali „Adolf Hitler je Německo, Německo je Adolf Hitler“. V Itálii se zásada „Mussolini má vždy pravdu“ stala jádrem fašistické dogmatiky.

„Vůdcovský princip“ (německy *Führerprinzip*), tedy zásada, podle níž veškerá autorita vyvěrá z vůdcovy osobnosti, se stal vůdčím principem

Elitismus: názor, že vládne elita neboli menšina; o vládě elity lze mít za to, že je žádoucí (jelikož elita je nadprůměrně nadaná či schopná) nebo že je nevyhnutelná (jelikož rovnostářství je jednoduše neuskutečnitelné).

Charisma: osobní kouzlo nebo moc; schopnost vyvolávat v ostatních lidech loajalitu, citovou závislost nebo slepou oddanost.

Různé názory na AUTORITU

LIBERÁLOVÉ jsou přesvědčeni, že autorita vyvěrá „zdola“, že vyplývá z konsensu ovládaných. Autorita je sice předpokladem spořádané existence, je však racionální, funkční a omezená. Tento názor se projevuje tím, že přednost se dává právně-racionální autoritě a odpovědnosti vůči veřejnosti.

KONZERVATIVCI věří, že autorita vyvěrá z přirozené nutnosti a je uplatňována „shora“; zkušenosti, sociální postavení a moudrost nejsou rozděleny rovnoměrně. Autorita je prospěšná a nezbytná, jelikož probouzí úctu a loajalitu a zvyšuje soudržnost společnosti.

SOCIALISTÉ jsou zpravidla vůči autoritě podezíraví. Mají za to, že je ze samé své postaty utlačovatelská a že je vždy spjata se zájmy mocných a privilegovaných. Socialistické společnosti se přesto stavěly za autoritu kolektivních orgánů, ať už projevovanou jakkoli, protože pomáhá čelit individualismu a hrabivosti.

ANARCHISTÉ považují všechny formy autority za zbytečné a zhoubné. Mezi autoritu na jedné straně a útlak a vykořisťování na straně druhé kladou rovnítko. Jelikož mezi autoritou a holou mocí není žádný rozdíl, je používání všech brzd a všech forem odpovědnosti pouhý klam a podvod.

FAŠISTÉ spatřují v autoritě projev osobního vůdcovství čili charismatu, tj. vlastnosti, kterou disponují neobyčejně nadaní (ne-li unikátní) jednotlivci. Tato charismatická autorita je a měla by být absolutní a nezpochybnitelná, tudíž nepřímá – a možná i přímo – svou povahou totalitní.

NÁBOŽENŠTÍ FUNDAMENTALISTÉ vycházejí z toho, že autorita je odleskem nerovného přístupu k náboženské moudrosti. Je tudíž ve své podstatě morální kvalitou, vlastní osvíceným jednotlivcům. Jelikož taková autorita má povahu charismatickou, lze ji těžko omezovat konstitucionalismem (viz str. 57) nebo ji s konstitucionalismem sladit.

fašistického státu. Zprostředkující instituce jako volby, parlamenty a politické strany byly buď zlikvidovány nebo oslabeny, aby se zabránilo situacím, kdy by vůdcova vůle byla zpochybnována, napadána nebo přerukována. Princip absolutního vůdcovství byl podložen vírou, že vůdce má monopol na ideologickou moudrost: vůdce a jedině on určuje osud svého lidu, tedy i to, co je jeho „vůlí“, resp. co je „obecnou vůlí“. Nietzscheovská teorie vůdcovství tak splynula s rousseauovským

Obecná vůle: skutečné zájmy určitého kolektivu, ekvivalent obecného dobra; pokud nikdo nejedná sobecky, je to vůle všech.

názorem, že existuje jeden nedělitelný veřejný zájem. Z tohoto pohledu je pravá demokracie absolutní diktaturou, jelikož absolutismus a suverenita lidu splynuly v podobě jakési „totalitní demokracie“ (Talmon, 1952). Úlohou vůdce je probudit lid k jeho osudu a z inertní masy učinit mocnou sílu, které nelze odolat. Fašistické režimy měly proto populisticko-mobilizační rysy, které je zřetelně odlišovaly od tradičních diktatur. Zatímco tradiční diktatury se snaží masy z politiky vyloučit, totalitní diktatury se je snaží vtáhnout do hodnot a cílů režimu, a to soustavnou propagandou a politickou agitací. V případě fašistických režimů se to projevovalo širokým využíváním plebiscitů, masových shromáždění a lidových manifestací.

Socialismus

Mussolini a Hitler občas vydávali své ideje za jakousi formu „socialismu“. Mussolini byl v minulosti vlivným členem Italské socialistické strany a redaktorem jejich novin Avanti; nacistická strana zase svou filosofii označovala za „nacionální socialismus“. Byl to do jisté míry cynický pokus zajistit si podporu městského dělnictva. Navzdory zřejmé ideologické rivalitě mezi fašismem a socialismem je nicméně pravda, že fašisté pocítovali jistou spřízněnost s některými názory a postoji socialistů. Za prvé, fašističtí aktivisté z řad nižší střední třídy měli hluboký odpor ke kapitalismu, jehož projevem bylo odmítání moci velkého byznysu a finančních institucí. Například drobné kupce ohrožoval rostoucí počet obchodních domů, drobní rolníci byli vytlačováni velkostatky a drobní podnikatelé se stále více zadlužovali u bank. Mezi řadovými členy takových organizací, jakými byly například SA čili Hnědé košile, jejichž členstvo se v hojně míře rekrutovalo z řad nižších středních tříd, tudíž hrály socialistické či „levicové“ ideje významnou roli. Za druhé, fašismus stejně jako socialismus vyznává kolektivismus, který ho staví proti „buržoazním hodnotám“ kapitalismu. Fašismus klade nad jednotlivce společenství; například na nacistických mincích byl nápis „Společné dobro stojí výš než dobro soukromé“. Naopak kapitalismus je založen na sledování vlastního sobeckého zájmu jednotlivců; hrozí tedy, že naruší soudržnost národa nebo rasy. Fašisté rovněž pohrdají materialismem, ke kterému vede kapitalismus: touha po bohatství či zisku odporuje idealistické vizi obrody národa nebo dobytí světa, kterou se inspirovali fašisté.

Za třetí, fašistické režimy často prováděly socialismu blízkou hospodářskou politiku, která měla kapitalismus regulovat neboli třet na uzdě. Kapitalismus byl tak podřizován ideologickým cílům fašistického státu.

Totalitní demokracie: absolutní diktatura, která se vydává za demokracii a obvykle se opírá o vůdcův nárok na monopol ideologické moudrosti.

Oswald Mosley, vůdce Britské unie fašistů, to vyjádřil takto: „Kapitalismus je systém, prostřednictvím něhož kapitál využívá národ k vlastním cílům. Fašismus je systém, prostřednictvím něhož národ využívá k vlastním cílům kapitál.“ Jak italský, tak německý režim se snažil zapřáhnout sféru velkého podnikání do svých politických cílů znárodňováním a státní regulací. Například po roce 1939 byl německý kapitalismus reorganizován v duchu Čtyřletého plánu Hermanna Göringa; tento plán byl formulován po vzoru sovětských pětiletok.

Pojem fašistického socialismu má však závažné meze. Například „levičácké“ elementy v rámci fašistických hnutí, jakými byly například SA v Německu a sorelovské revoluční syndikáty v Itálii, byly rychle odstaveny na vedlejší kolej, jakmile se fašistické strany chopily moci. Nejdramatičtěji se tak stalo v nacistickém Německu: v SA proběhla čistka a vůdce SA Ernst Röhm byl během „noci dlouhých nožů“ v roce 1934 zavražděn. Proto marxisté tvrdili, že cílem fašismu nebylo kapitalismus zlikvidovat, ale zachránit. Nadto představy fašistů o organizaci ekonomického života byly v nejlepším případě mlhavé a občas si i odporovaly: tím, co určovalo hospodářskou politiku fašistů, nebyla ideologie, ale pragmatismus. Konečně za čtvrté, ve fašismu hrál větší roli antikomunismus než antikapitalismus. Hlavním cílem fašismu bylo odvést dělnickou třídu od marxismu a bolševismu, který hlásal zlotřilou a dokonce zrádčovskou myšlenku mezinárodní solidarity dělnické třídy a přidržoval se pomýlených hodnot spolupráce a rovnosti. Fašisté byli oddáni jednotě a integraci národa, a tudíž chtěli, aby věrnost rase a národu převážila nad věrností společenské třídě.

Ultranacionalismus

Fašismus si osvojil krajní variantu šovinistického a výbojného nacionalismu. K ní patřilo, že národy se nepokládaly za entity sobě rovné a na sobě nezávislé, ale za přirozené rivaly v boji o nadvládu. Fašistický nacionalismus nehlásal úctu k odlišným kulturám či národním tradicím, ale tvrdil, že jeden národ je všem ostatním nadřazen. V otevřeně rasovému nacionalismu nacismu se to projevovalo v idejích árijství a ve víře, že německý lid je jakousi „panskou rasou“. V meziválečném období byl tento militantní nacionalismus živěn pocity hořkosti a frustrace, jež byly důsledkem 1. světové války a toho, co přišlo po ní.

Fašismus se nesnaží jen probouzet patriotismus, tedy lásku k vlasti: snaží se také vyvolat velice intenzivní a militantní vědomí národní identity, které Charles Maurras (1868–1952), vůdce Action Française, nazval „**integrální nacionalismus**“. Fašismus je ztělesněním vědomí mesiášského

Integrální nacionalismus: intenzivně prožívané, dokonce hysterické nacionalistické nadšení, v němž je identita jednotlivce pohlcována identitou národa.

či fanatického poslání: perspektivy obrody národa a nové národní hrdosti. To, čím byl fašismus pro lid lákavý, vycházelo do značné míry z příslibu velikosti národa. Podle Griffina (1993) je mýtickým jádrem veškerého fašismu spojení myšlenky „*palingenesis*“ čili neustále se opakujícího rození s „populistickým ultranacionalismem“. Všechna fašistická hnutí proto poukazují na morální bankrot a kulturní úpadek moderní společnosti; zároveň však hlásají možnost omlazení. Nabízejí vidinu národa, „který jako fénix vzlétá z popele“. Fašismus tak mísí mýty o slavné minulosti s představami o budoucnosti vyznačující se opětným probuzením a novým životem; odtud také povstala představa „nového“ člověka. V Itálii se to projevovalo úsilím obnovit slávu císařského Říma, v Německu se nacistický režim prezentoval jako „Třetí říše“, tedy následovník „První říše“ Karla Velikého a „Druhé říše“ Bismarckovy.

V praxi však obroda národa vždy znamenala získávání vlády nad jinými národy, a to výboji a dobytčnými válkami. Pod vlivem sociálního darwinismu a víry v národní a občas i rasovou nadřazenost se fašistický nacionalismus neoddělitelně spojil s militarismem a imperialismem. Nacistické Německo chtělo vytvořit „větší Německo“ a vybudovat říši, která by sahala až na území Sovětského svazu, které se mělo stát „životním prostorem na Východě“. Fašistická Itálie se vpádem do Habeše v roce 1934 snažila založit africké impérium. Císařské Japonsko obsadilo v roce 1931 Mandžusko, a to s cílem vytvořit „prostor společné prosperity“ v nové Japonskem vedené Asii. Tyto říše měly být **autarkní**. Podle fašistů je základem hospodářské síly schopnost národa spoléhat se výlučně na zdroje a energie, které přímo ovládá. Expanzionismus a dobytčné války jsou tudíž nástroji dosahování ekonomické bezpečnosti. Obroda národa a hospodářský pokrok tak byly úzce spojeny s vojenskou mocí.

Fašismus a stát

I když lze nalézt a pojmenovat určitý soubor hodnot a principů všem fašistům společných, fašistická Itálie a nacistické Německo přesto představovaly odlišné varianty fašismu a inspirovaly se odlišnými a někdy i protichůdnými názory. Fašistické režimy a fašistická hnutí tudíž odpovídaly jednomu ze dvou významných proudů: jeden – po vzoru italského fašismu – kladl důraz na ideál všemocného čili totalitního státu v podobě krajního **etatismu**; druhý, který se projevil v německém nacismu čili nacionálním socialismu, zdůrazňoval význam **rasy** a rasismu.

Autarkie: ekonomická soběstačnost, které se dosáhne expanzionismem, jehož cílem je zajistit si trhy a surovinové zdroje, nebo stažením se z mezinárodní ekonomiky.

Etatismus: názor, že stát je nevhodnějším nástrojem řešení problémů a nejlepší zárukou ekonomického a společenského rozvoje.

Rasa: soubor lidí, kteří mají společnou genetickou výbavu a biologicky se tak odlišují od jiných lidí.

Pojem

Totalitarismus

Totalitarismus je systém do všeho zasahujícího politického vládnutí, zpravidla navozovaný soustavnou ideologickou manipulací, nezakryvaným terorem a brutalitou. Od autokracie, autoritarismu a tradiční diktatury se liší tím, že zpolitizováním všech stránek sociální a osobní existence usiluje o „totální moc“. Totalitarismus tudíž znamená naprostou likvidaci občanské společnosti: zrušení „soukromého“. Na fašismus a komunismus se někdy pohlíželo jako na pravicovou, resp. levicovou formu totalitarismu: vycházelo se přitom z toho, že obě odmítají toleranci, pluralismus a otevřenou společnost. Radikální myslitelé jako například Marcuse (viz str. 145) však tvrdili, že rysy totalitarismu vykazují i liberální demokracie.

Totalitaristický ideál

Totalitarismus je pojem sporný a diskutabilní. Nejoblíbenější byl za studené války, kdy se užíval s cílem upozornit na paralely mezi fašistickými a komunistickými režimy poukazem na brutalitu obou. Tak se stal nástrojem vyjadřování antikomunistických názorů a zejména nepřátelství vůči Sovětskému svazu. Pro analýzu fašismu je nicméně totalitarismus pojem i nadále užitečný. Fašismus obecně tíhne k totalitarismu, a to přinejmenším ve třech ohledech. Za prvé, extrémní kolektivismus, který je jádrem fašistické ideologie, stejně jako cíl vytvořit „fašistického člověka“ – plně loajálního a absolutně poslušného – fakticky stírají rozdíl mezi „veřejnou“ a „soukromou“ existencí. Dobro kolektivu, národa či rasy je jednoznačně nadřazeno dobru jednotlivce: individuální egoismus je pohlcen egoismem kolektivním. Za druhé, jelikož podle fašistického vůdcovského principu je vůdce nadán neomezenou autoritou, je porušena liberální idea rozdílu mezi státem a občanskou společností. Z ničím nezprostředkovaného vztahu mezi vůdcem a jeho lidem vyplývá aktivní participace a totální oddanost občanů, tedy fakticky zpolitizování mas. Za třetí, **monistická** víra v jeden jediný systém hodnot a v jeden jediný zdroj pravdy klade fašismus jednoznačně do protikladu pojmů pluralismu (viz str. 339) a občanské svobody. Idea všemocného státu má však obzvláštní význam pro italský fašismus.

Podstatou italského fašismu bylo jakési zbožnění státu. Ve formulaci, kterou pravidelně opakoval Mussolini, idealistický filosof Giovanni Gentile (1875–1944) vyhlásil: „vše pro stát, nic proti státu, nic mimo stát“. Politická závaznost jednotlivce je tudíž absolutní a všezahrnující. Od občana se požaduje naprostá poslušnost a naprostá oddanost. Tato fašistická teorie státu se někdy uváděla do souvislosti s myšlenkami německého filosofa Hegela (1770–1831). Hegel ličil stát jako mravní ideu, která je projevem

Monismus: víra v jen jednu teorii nebo hodnotu; politicky se monismus projevuje vynucovanou poslušností jediné moci, a tudíž je samou svou podstatou totalitářský.

líra
monismus
totalitářský

Benito Mussolini (1883–1945)

Italský fašistický diktátor, který začínal jako učitel a novinář. Později se stal předním členem Socialistické strany. V roce 1914 byl pro podporu vstupu Itálie do 1. světové války ze strany vyloučen. V roce 1919 založil Fašistickou stranu, v roce 1922 byl jmenován předsedou vlády a během tří let vytvořil monopartijní fašistický stát.

Mussolini se rád prezentoval jako zakladatel fašismu, i když mnohé projevy a další texty pro něj často psali vědci. Jeho politická filosofie vycházela z přesvědčení, že lidský život má smysl jedině tehdy, je-li udržován a určován společenstvím. K tomu ovšem bylo zapotřebí uznat stát za „univerzální mravní vůli“. Ztělesněním této koncepce se stal totalitarismus. Mimo stát „nemohou žádné lidské či duchovní hodnoty existovat, natožpak mít cenu“.

altruismu a vzájemných sympatií jeho příslušníků. Podle tohoto názoru je stát schopen jednotlivce motivovat a inspirovat, aby jednali ve společném zájmu. Hegel byl proto přesvědčen, že vyšších úrovní civilizace bude možno dosáhnout jedině tehdy, jestliže se sám stát bude rozvíjet a rozšiřovat. Hegelova politická filosofie byla tedy vlastně nekritickým uctíváním státu, jejímž praktickým projevem byl jednoznačný obdiv k tehdejšímu autokratickému státu pruskému.

Nacisté naopak stát jako takový neuctívali, ale spatřovali v něm pouhý prostředek k dosažení určitého cíle. Hitler například líčil stát jako pouhou „lod“; tím nepřímou říkal, že tvořivá síla nevychází ze státu, ale z rasy, z německého lidu. Sotva lze však pochybovat, že Hitlerův režim se praktické realizaci totalitaristického ideálu přiblížil víc než režim Mussoliniho. Nacistický stát, třebaže plný rivalit mezi jednotlivými institucemi i osobnostmi, byl až brutálně výkonný při potlačování politické opozice a úspěšný při uplatňování politické kontroly médií, umění, kultury, škol a organizací mládeže. Naopak italský stát, i když se formálně hlásil k totalitarismu, fungoval v určitých směrech spíše jako tradiční či personifikovaná diktatura než jako diktatura totalitní. Například po celé období fašismu trvala italská monarchie; mnoho místních politických vůdců, zejména na jihu, zůstalo nadále u moci a katolická církev si po celou dobu vlády fašistů podržela svá privilegia a zachovala si svou nezávislost.

Korporatismus

Třebaže fašisté stát uctívají, nedovádí je to ke snahám zkolektivizovat ekonomický život. Fašistické ekonomické myšlení je zřídka soustavné;

Pojem

Korporatismus

Korporatismus v nejširším slova smyslu je zapojování organizovaných skupin do procesů vládnutí. Existuje ve dvou podobách. *Autoritářský* korporatismus (těsně spjatý s fašistickou Itálií) je ideologií a ekonomickým uspořádáním zároveň. Jako ideologie nabízí alternativu kapitalismu i socialismu, jejímž základem je holismus a interakce skupin. Jako ekonomické uspořádání se vyznačuje rozšiřováním přímé politické kontroly nad průmyslem a organizovanými pracujícími. *Liberální* korporatismus („neokorporatismus“ neboli „společenský“ korporatismus) označuje tendenci, která se projevuje ve vyzářlých demokraciích, a to tím, že organizovaným zájmům se dostává zvýhodněného a institucionalizovaného přístupu k formulování politických opatření a k tvorbě politické linie. Na rozdíl od své autoritářské varianty liberální korporatismus posiluje skupiny ve vztahu k vládě, nikoli vládu ve vztahu ke skupinám.

projevuje se v tom skutečnost, že fašisté se snaží změnit spíše lidské vědomí než sociální struktury. Pro italský fašismus je příznačná myšlenka korporatismu, o němž Mussolini prohlášoval, že je „třetí cestou“ mezi kapitalismem a socialismem. Toto často se objevující téma fašistického myšlení si ve Spojeném království přisvojil Mosley a v Argentině Perón. Korporatismus se staví jak proti volnému trhu, tak proti centrálnímu plánování: volný trh vede k tomu, že snaze jednotlivců dosáhnout zisku nikdo a nic nečelí; centrální plánování jde ruku v ruce s rozbíječskou představou třídního boje. Korporatismus naopak vychází z přesvědčení, že podnikání a pracovní síly jsou vzájemně spjaty v jakýsi organický a duchovně sjednocený celek. Základem této holistické představy byl názor, že společenské třídy nejsou v konfliktu, ale mohou ve vzájemné harmonii pracovat pro společné dobro a naplnění národního zájmu. Tento názor byl ovlivněn katolickou sociální naukou, která – na rozdíl od sociální nauky protestantské – zdůrazňuje hodnotu jednotlivcovy usilovné práce a znovu a znovu opakuje, že společenské třídy jsou spolu spjaty vzájemnými povinnostmi a závazky.

Sociální harmonie mezi podnikatelskou sférou a pracujícími skýtá vyhlídky na morální i ekonomické oživení. Vztahy mezi třídami však musí zprostředkovat stát, který odpovídá za to, že národní zájmy převáží nad úzkými zájmy dílčími. V roce 1927 bylo v Itálii vytvořeno 22 korporací, z nichž každá reprezentovala zaměstnavatele, pracující a vládu. Těmto korporacím bylo uloženo dozírat nad rozvojem všech hlavních italských průmyslových odvětví. „Korporativní stát“ dosáhl svého vrcholu v roce 1939, kdy byla ustavena Komora průtů (*fascis*) a korporací, která měla nahradit

italský parlament. Přesto ve fašistické Itálii existoval zřetelný rozdíl mezi teorií korporatismu a realitou hospodářské politiky. „Korporativní stát“ byl v podstatě jen politickým heslem; v praxi byl korporatismus pouhým nástrojem, pomocí něhož fašistický stát kontrolovat hlavní ekonomické zájmy. Organizace dělnické třídy byly rozbity a soukromé podnikání bylo vystaveno zastrasování.

Modernizace

Stát lákal Mussoliniho a ostatní italské fašisty také tím, že v něm spatřovali nástroj modernizace. V industrializaci Itálie zaostávala za řadou svých evropských sousedů, zejména za Spojeným královstvím, Francií a Německem, a mnozí fašisté kladli rovnítko mezi obrodu národa a ekonomickou modernizací. Všechny formy fašismu měly tendenci ohlížet se nazpět a poukazovat na někdejší národní velikost, v případě Mussoliniho tedy na časy antického Římského císařství. Pro italský fašismus však bylo příznačné, že hleděl i kupředu, vychvaloval přednosti moderní technologie a industriálního života a snažil se budovat průmyslově vyspělou společnost. Tato tendence italského fašismu se často přisuzuje vlivu **futurismu**, vedeného Filippem Marinettim (1876–1944). Marinetti a další čelní futuristé se po roce 1922 přimkli k fašismu. Přinesli si s sebou víru v dynamismus, kult strojů a odmítání minulosti. Všemocný stát byl tedy pro Mussoliniho přitažlivý zčásti i tím, že Itálii pomůže skoncovat se zaostalostí a stát se průmyslově rozvinutou zemí orientovanou na budoucnost.

Fašistický stát

- 2. 3. 1918
- modernizace
- 10. 11. 1919

Fašismus a rasismus

Ne všechny formy fašismu zahrnují otevřený rasismus a ne všichni rasisté jsou nutně fašisty. Například italský fašismus se zakládal především na nadřazenosti fašistického státu nad jednotlivcem a na podřízení se Mussoliniho vůli. Byl tudíž jakousi **voluntaristickou** formou fašismu, a to v tom smyslu, že – přinejmenším v teorii – dokázal zahrnout všechny lidi bez rozdílu rasy, barvy pleti, ba dokonce i země, v níž se narodili. Když Mussolini přijal po roce 1937 antisemitské zákony, učinil tak spíše proto, aby uchvátil Hitlera a Německo, než z nějakých ideologických důvodů. Přesto se fašismus často překrýval s rasistickými idejemi a čerpal z nich. Někteří autoři dokonce tvrdí, že důraz fašismu na militantní nacionalismus znamená, že všechny formy fašismu jsou buď rasismu příznivě nakloněny, nebo v sobě přímo obsahují otevřeně vyjadřované

Futurismus: umělecké hnutí z počátku 20. století, které glorifikovalo továrny, stroje a vůbec život v industriální společnosti.

Voluntarismus: teorie, která klade důraz spíše na svobodnou vůli a osobní angažovanost než na determinismus v jakékoli podobě.

Pojem

Rasismus

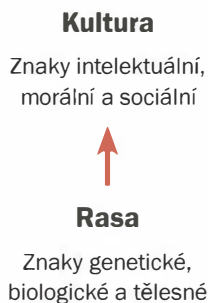
Rasismus v širokém slova smyslu je názor, že z představy, podle níž je lidstvo rozděleno na biologicky navzájem odlišné „rasy“, lze vyvodit politické či sociální závěry. Rasistické teorie vycházejí tudíž ze dvou předpokladů. Prvním je tvrzení, že mezi lidmi existují zásadní genetické rozdíly, které mají charakter rozdílů druhových. Druhým je tvrzení, že tyto genetické rozdíly se projevují v rozdílech kulturních, intelektuálních a, resp. nebo, morálních, tudíž že tyto genetické rozdíly mají politický nebo sociální význam. Projevem politického rasismu jsou volání po rasové segregaci (například v podobě apartheidu) a doktríny o vyšší kvalitě nebo naopak podřadnosti „krve“ (například árijství či antisemitismus). V angličtině existují výrazy *racialism* a *racism*, které se často užívají jako synonyma; výraz *racism* je však vhodnější pro označení předsudků či nepřátelských postojů vůči lidem pro jejich rasový původ, ať už tyto předsudky či nepřátelské postoje souvisejí s propracovanou rasistickou teorií nebo nikoli.

nebo nepřímo akceptované rasistické teorie (Griffin, 1993). Sepětí mezi rasou a fašismem nebylo nikde zjevnější než v nacistickém Německu, kde oficiální ideologie byla občas sotva víc než hysterický pseudovědecký antisemitismus.

Rasová politika

V termínu „rasa“ se odráží víra v biologické či genetické rozdíly mezi lidmi. Zatímco národní identitu člověk může odhodit a přihlásit se „naturalizací“ k jiné, svou rasovou příslušnost člověk změnit nemůže, jelikož ta je dána v okamžiku narození a fakticky ještě před ním rasovou identitou rodičů. Symboly rasy – barva pleti, barva vlasů či fyziognomie a krev – jsou tudíž pevně dané a nezměnitelné. Používání termínů a kategorií souvisejících s rasami zdomácnělo na Západě v průběhu 19. století, kdy imperialismus uváděl převážně „bílé“ Evropany do stále užších styků s „černými“, „hnědými“ a „žlutými“ rasami Afriky a Asie.

Ve skutečnosti jsou rasové kategorie do značné míry odrazem kulturních stereotypů a mají chabý – pokud vůbec nějaký – vědecký základ. Nejobecnější třídění na jednotlivé rasy, například to, které vychází z barvy pleti – bílé, hnědé, žluté atd., jsou v nejlepším případě zavádějící, v horším jednoduše zcela svévolná. Zevrubnější rasistické teorie, které si činí větší ambice, tedy například teorie nacistické, vyústovaly v anomálie, z nichž nejmarkantnější bylo patrně to, že sám Adolf Hitler nepochybně neodpovídal rasistickému stereotypu vysokého, světlolaseho,

Graf 7.1 Povaha rasismu

modrookého árijce s širokými rameny, kterým nacistická literatura běžně operovala.

Hlavní myšlenkou rasismu je, že z představy, podle níž existují vrozené či zásadní rozdíly mezi světovými rasami, lze vyvodit politické a sociální závěry. Genetika tudíž v podstatě determinuje politiku: rasistické politické teorie jsou tedy konec konců založeny na biologických předpokladech. To znázorňuje graf 7. 1. Jedna z forem politického rasismu byla spojována s konzervativním nacionalismem. Jeho základem je přesvědčení, že stabilní a úspěšné společnosti musí být spojeny společnou kulturou a sdílenými hodnotami. Například Enoch Powell ve Spojeném království v 60. letech 20. století, stejně jako Jean-Marie Le Pen ve Francii od 80. let se stavěli proti imigraci „nebíých“ do svých zemí s odůvodněním, že tak budou ohroženy specifické tradice a kultura „bělošské“ hostitelské společnosti.

Základem systematictějších a rozvinutějších forem rasismu jsou však výslovně formulované předpoklady o povaze, schopnostech a osudech jednotlivých ras. Tyto předpoklady měly v mnoha případech určitý náboženský základ. Například evropský imperialismus 19. století se zčásti zdůvodňoval domnělou nadřazeností křesťanských národů Evropy nad „pohanskými“ národy Afriky a Asie. Poukazem na bibli se ospravedlňovaly rovněž doktríny rasové segregace hlásané Ku Klux Klanem, který byl v USA založen po občanské válce; bibli argumentovali i ti, kdo stáli u zrodu systému apartheidu (*apartheid* znamená v afrikánštině „vzájemné odloučení“, resp. „vzájemné oddělení“), který fungoval v Jižní Africe od 60. let 20. století do roku 1993. V nacistickém Německu však rasismus vycházel z biologických, a tudíž pseudovědeckých předpokladů. Biologicky „fundované“ rasistické teorie – na rozdíl od rasových teorií spjatých s kulturou či náboženstvím – jsou obzvláště militantní a radikální, jelikož oporou jejich tezí o jakési základní povaze určitého národa, před kterou není úniku, je údajně vědecká jistota a objektivita.

Nacistické rasové teorie

Nacistická ideologie vznikla spojením rasového antisemitismu se sociálním darwinismem. Antisemitismus představoval určitou sílu v evropské politice, zvláště pak ve východní Evropě, od samého počátku zdejší křesťanské éry. Jeho kořeny byly do značné míry teologické: Židé jsou odpovědní za Kristovu smrt a odmítají-li se obrátit ke křesťanství, popírají Ježíšovo božství a ohrožují své vlastní nesmrtelné duše. Spojení Židů se zlem nebylo tudíž výtvořem nacistů, ale sahalo až do křesťanského středověku, kdy byli Židé poprvé zahrnuti do ghett a vyloučeni ze slušné společnosti. Koncem 19. století však antisemitismus zesílil. V době, kdy se Evropou šířil nacionalismus a imperialismus, byli Židé v mnoha zemích vystavováni stále větší perzekuci. Ve Francii to vyústilo ve známou Dreyfusovu aféru z let 1894–1906, v Rusku v sérii pogromů, které proti Židům prováděla vláda Alexandra III.

V průběhu 19. století se měnila rovněž povaha antisemitismu. Vzešup „vědy o rasách“, která pseudovědecké myšlenky aplikovala na sociální a politické problémy, vedl k tomu, že Židé byli považováni spíše za rasu než za náboženskou, ekonomickou či kulturní skupinu. Poté byli Židé bez výjimky definováni biologickými faktory, jakými jsou například barva vlasů, charakteristické rysy obličeje a krev. Antisemitismus byl tak rozvinut do podoby rasistické teorie, která Židům přisuzovala určité rasové stereotypy svou podstatou destruktivní a ponižující. První pokus vypracovat jakousi vědeckou teorii rasismu podnikl francouzský sociální teoretik Joseph-Arthur Gobineau (1816–1882), jehož *Pojednání o nerovnosti lidských ras* (1854) bylo prezentováno jako určitá „věda o dějinách“. Gobineau tvrdil, že existuje hierarchie ras značně odlišných kvalit a charakteristických rysů. Nejvyspělejší a nejtvorivější rasou jsou „bílé národy“, o jejichž nejvýše postavené skupině – úrovni – Gobineau hovořil jako o „árijských“. Naopak o Židech se mělo za to, že jsou ze samé své podstaty netvůrčí. Na rozdíl od nacistů byl však Gobineau rasový pesimista; byl totiž přesvědčen, že už v jeho době došly vzájemné „mezi-rasové“ sňatky tak daleko, že slavná civilizace vytvořená árijci je nadobro zničena.

Doktrína rasového antisemitismu se do Německa dostala prostřednictvím Gobineauových děl a nabyla podoby árijsství, totiž víry v biologickou nadřazenost árijských národů. Těchto myšlenek se chopil hudební skladatel Richard Wagner a jeho v Británii narozený zeť H. S. Chamberlain (1855–1929), jehož kniha *Základy devatenáctého století* (1899) zásadním způsobem ovlivnila Hitlera a nacisty. Chamberlain definoval nejvyšší rasu ještě úžeji jako „Teutony“, což evidentně mělo znamenat německé, resp.

Pojem

Antisemitismus

Podle tradice jsou semité potomky Semovými, který byl synem Noemovým. Patří k nim většina národů Blízkého východu. Jako antisemitismus označujeme předsudky nebo nenávisť vůči Židům. Ve své první systematické podobě měl antisemitismus charakter náboženský. Odrážel se v něm nepřátelský postoj křesťanů k židům, zakládající se na jejich spoluvíně na násilné smrti Ježíšově a na jejich odmítání uznat Ježíše za syna božího. Ekonomický antisemitismus se formoval od středověku a projevoval se v něm odpor k Židům jako profesionálním lichvářům, zastavárníkům a obchodníkům. V 19. století se zrodil rasový antisemitismus, a to v dílech Richarda Wagnera a H. S. Chamberlaina, kteří odsuzovali Židy jako samou svou podstatou zlé a destruktivní. Tyto myšlenky se staly ideologickým základem německého nacismu; jejich nejširším projevem byl holokaust.

německy mluvící národy. Veškerý kulturní vývoj byl připisován německému způsobu života, zatímco Židé byli líčeni jako „fyzicky, duchovně a morálně zdegenerovaní“. Dějiny Chamberlain prezentoval jako střet Teutonů a Židů; připravil tak základy nacistické rasové teorie, která veškeré neúspěchy Germánů sváděla na Židy, kteří se tak stali jakýmsi univerzálním obětí beránkem. Nacisté vinili Židy z porážky Německa v roce 1918; Židé byli odpovědní za ponížení Německa ve Versailles, stáli za finanční mocí bank a velkých podniků, zotročujících nižší střední třídy, i za dělnickým hnutím a hrozící sociální revolucí. Podle Hitlera Židé stáli i za mezinárodním spiknutím kapitalistů a komunistů, jehož hlavním cílem je oslabit německý národ a připravit jej o moc.

Nacismus čili nacionální socialismus líčil svět v pseudonáboženských a pseudovědeckých kategoriích jako boj o moc mezi Němci a Židy, ve kterém Němci reprezentují síly „dobra“ a Židé síly „zla“. Sám Hitler dělil světové rasy do tří skupin. První, árijci, byli „panskou rasou“ – *Herrenvolk*; ty Hitler líčil jako „zakladatele kultury“ a věřil, že jsou doslova nositeli veškeré tvořivosti, ať už ve výtvarném umění, hudbě, literatuře, filosofii či v politickém myšlení. Za druhé, existují „nositelé kultury“, národy schopné využívat myšlenky a vynálezy německého lidu, samy ovšem neschopné cokoli tvořit. Úplně dole jsou Židé, které Hitler líčil jako „ničitele kultury“, neustále bojující proti vznešeným a tvořivým árijcům. Hitlerův **manichejský** světový názor byl tedy ovládán myšlenkou boje dobra se zlem, projevujícího se rasovým bojem mezi Němci a Židy; tento boj může skončit jedinec světovládou árijců (a vyhubením Židů) nebo definitivním vítězstvím Židů (a zkázou Německa).

Manicheismus: perské náboženství, vzniklé ve 3. století n. l., které líčí svět jako boj mezi světlem a tmou, tedy mezi dobrem a zlem.

Tato ideologie orientovala Hitlera a nacisty směrem, který se ukázal jako děsivý a tragický. Za prvé, árijství, tedy přesvědčení, že árijci jsou jedinou tvůrčí „panskou rasou“, diktovalo politiku výbojů a války. Jsou-li Němci rasově nadřazeni, jsou ostatní rasy biologicky předurčeny stát níže a být podmaněny. Nacistická ideologie tudíž diktovala agresivní zahraniční politiku, jejímž cílem bylo impérium a nakonec světovláda jedné rasy. Za druhé, nacisté byli přesvědčeni, že Německo nebude nikdy v bezpečí, dokud budou existovat Židé, jeho úhlavní nepřátelé. Židy je třeba pronásledovat; fakticky si zaslouží být pronásledováni, protože představují zlo. Norimberské zákony, přijaté v roce 1935, zakazovaly manželství i pohlavní styky mezi Němci a Židy. Po Křišťálové noci (*Kristallnacht*) v roce 1938 byli Židé fakticky vyloučeni z ekonomiky. Nacistické rasové teorie však Hitlera vedly od politiky perzekucí k politice teroru a nakonec k politice genocidy a systematického vyhlašování židovské rasy. V roce 1941, kdy do vítězství ve světové válce zbývala ještě řada let, se nacistický režim pustil do toho, co sám nazval „konečné řešení“, tedy do pokusu zcela zlikvidovat židovské obyvatelstvo Evropy bezpříkladnou masovou vraždou, která vyústila ve smrt zhruba šesti milionů Židů.

Ideologie rolnického života

Dalším rozdílem mezi italskou a německou odrůdou fašismu je to, že německý fašismus prosazoval výrazně antimodernistickou filosofii. Zatímco italský fašismus se velmi snažil prezentovat se jako modernizující síla a osvojovat si vše dobré, co přináší průmysl a technologie, nacismus velkou část moderní civilizace odsuzoval jako dekadentní a hluboce narušenou. To se týkalo zejména urbanizace a industrializace. Podle nacistů jsou Němci ve skutečnosti národem rolníků, ideálně vybaveným prostou existencí nablízku půdy a zušlechťovaným fyzickou prací. Život v přeplněných, otupujících a nezdravých městech však podlomil německého ducha a ohrozil jeho rasově čisté jádro. Tyto obavy vyjadřovaly ideje „krve a půdy“ (*Blut und Boden*) Waltera Darré, čelného představitele německých rolníků. Tyto obavy také vysvětlují, proč nacisté předností „kultury“, ke kterým patří lidové tradice a manuální dovednosti německého národa, vynášeli před vcelku prázdnými produkty západní civilizace. Tato „rolnická ideologie“ měla závažné důsledky, pokud jde o zahraniční politiku. Pomáhala zejména živit expanzionistické tendence, a to zvyšováním přitažlivosti „životního prostoru“ (*Lebensraum*). Jedině expanzí může přelidněné Německo získat území, které jeho lidu umožní vrátit se ke své pravé rolnické existenci.

Pnutí v rámci FAŠISMU

FAŠISMUS	v.	NACISMUS
uctívání státu	↔	stát jako „lod“
šovinistický nacionalismus	↔	extrémní rasismus
voluntarismus	↔	esencialismus
velikost národa	↔	biologická nadřazenost
organická jednota	↔	rasová čistota / eugenika
pragmatický antisemitismus	↔	genocidní antisemitismus
futurismus / modernismus	↔	ideologie rolnického života
korporatismus	↔	válečná ekonomika
koloniální expanze	↔	světovláda

V základu této politiky byl však zásadní rozpor. Válku a vojenskou expanzi, i když ospravedlňované poukazem na ideologii rolnického života, lze uskutečnit jedině pomocí techniky a postupů moderní industriální společnosti. Hlavními ideologickými cíli nacistického režimu bylo dobytí území a vytvoření říše; k jejich naplnění bylo třeba rozšiřovat průmyslovou základnu a rozvíjet válečnou technologii. Období, kterému dominoval Hitler, tedy zdaleka nevrátilo německý národ k půdě, ale stalo se svědkem rychlé industrializace a růstu měst i velkoměst, nacisty tak opovrhovaných. Ukázalo se tudíž, že ideologie rolnického života je vlastně pouhou rétorikou. Militarismus přivodil i významné kulturní změny. Zatímco nacistické výtvarné umění ustrnulo na zjednodušujícím zobrazování maloměstského a venkovského života, propaganda neustále na německý lid útočila obrazy moderní technologie, bombardéry a stíhačkami počínaje, tanky a raketami V-1 a V-2 konče.

Fašismus v 21. století

Někteří komentátoři tvrdili, že fašismus, rozumí-li se mu správně, se druhé poloviny 20. století nedožil a že tím spíš nemůže přejít do století jednadvačátého. Například v dnes už klasickém rozboru, který předložil Ernst Nolte (1965), se fašismus chápe jako historicky konkrétní vzpoura proti modernizaci, spojená s touhou zachovat kulturní a duchovní jednotu tradiční

společnosti. Jelikož tento moment procesu modernizace už pominul, mělo by se o fašismu hovořit výlučně v minulém čase. Sebevražda, kterou ve svém vůdcovském bunkru spáchal Hitler ve chvíli, kdy se Rudá armáda blížila k branám Berlína, by tudíž mohla být znamením „soumraku“ fašistických bohů (*Götterdämmerung*). Přicházet s takovými interpretacemi však bylo obtížnější v časech, kdy koncem 20. století docházelo k oživení fašistických nebo přinejmenším fašismu blízkých hnutí, třebaže si tato hnutí osvojovala značně rozdílné strategické přístupy a nabývala značně rozdílných podob.

Situace od konce 20. století připomíná v některých ohledech to, co jako poučení nabídl meziválečné období, totiž že fašismus se rodí v podmínkách krize, nejistoty a absence řádu. Stálý ekonomický růst a politická stabilita v bezprostředně poválečném období se ukázaly jako spolehlivý lék na politiku nenávisli a zášti, tak často spojovanou s krajní pravíci. Nejistota ve světové ekonomice a narůstající rozčarování, pokud jde o schopnost etablovaných stran řešit politické a sociální problémy, však otevřely nové možnosti pro pravicový extremismus, který obvykle těží z obav spojených s přistěhovalectvím a oslabováním národní identity. Konec studené války a nástup globalizace v některých směrech tyto faktory posílily. Konec komunistického panství ve východní Evropě umožnil oživení dlouho potlačovaných národních rivalit a rasových nenávisli a tak způsobil – zejména v bývalé Jugoslávii – vzestup těch forem krajního nacionalismu, které vykazují rysy podobné fašismu. Globalizace zase napomohla růstu nesnášenlivých forem nacionalismu, operujících ať už kategoriemi etnickými nebo rasovými, a to tím, že oslabila národní stát a tudíž i občanské formy nacionalismu. Někteří autoři nacházeli paralely mezi nástupem náboženského fundamentalismu (probíraného v 10. kapitole) a nástupem fašismu a v militantním islámu dokonce spatřovali jakýsi „islamofašismus“.

I když krajně pravicové a protipřistěhovalecky orientované skupiny přišly s tématy, která připomínají „klasický fašismus“, je na druhé straně pravda, že okolnosti, které tyto skupiny utvářely, a výzvy, které před těmito skupinami stojí, se značně liší od těch, které existovaly po 1. světové válce. Například moderní krajní pravice už nestaví na dědictví evropského imperialismu, ale funguje v rámci postkolonialismu. V mnoha západních společnostech multikulturalismus (viz 11. kapitolu) pokročil natolik, že vyhlídka na vytvoření etnický či rasově čistých „národních pospolitostí“ se zdá veskrze nereálnou. Podobně tradiční dělicí čáry mezi třídami, které tak ovlivňovaly podobu i úspěch meziválečného fašismu, byly nahrazeny složitějšími a pluralizovanějšími „postindustriálními“ sociálními formacemi. Konečně ekonomická globalizace výrazně brzdí růst klasických

fašistických hnutí. Dokud globální kapitalismus pokračuje ve snižování významu národních hranic, bude se zdát jasné, že pomyslení na obrodu národa válkou, expanzionismem a autarkií patří jednoznačně do časů, které pominuly.

Jaký fašismus ovšem moderní strany a skupiny fašistického typu vynášejí? Zatímco některé skupiny, často operující v ilegalitě, stále prosazují militantní či revoluční fašismus, který se hrdě hlásí k Hitlerovi či Mussolinimu, většina větších stran nebo hnutí buď tvrdí, že se svou minulostí ideologicky vyrovnala a oddělila se od ní, nebo popírá, že je nebo vůbec kdy byla fašistická. Z nedostatku vhodnějšího označení lze tyto naposled uvedené skupiny hodnotit jako „neofašistické“. Tím hlavním, čím se skupiny typu francouzské Front National, rakouské Strany svobody, britské British National Party, italské Alleanza Nazionale a protipřistěhovalecké skupiny v Nizozemsku, Belgii a Dánsku podle svých prohlášení odlišují od fašismu, je to, že přijímají politický pluralismus a volební demokracii. Jinak řečeno, „demokratický fašismus“ je fašismus, který se rozloučil s takovými principy, jakými jsou absolutní vůdcovství, totalitarismus a neskrývaný rasismus. Tato forma fašismu má v určitých směrech šanci v 21. století prosperovat. Za prvé, smířila-li se s liberální demokracií, zřejmě tím pohřbila svou minulost a není už potřísněna barbarstvím doby A. Hitlera a B. Mussoliniho. Za druhé, je stále s to prosazovat politiku organické jednoty a sociální soudržnosti, a to proto, že počátek 21. století přináší hospodářské krize a prohlubuje politickou nestabilitu. Tato forma politiky se zdá obzvláště přitažlivá, je-li vyhlídka na silnou vládu personifikována charismatickým vůdcem; to, zdá se, dokládají příklady typu Le Pena ve Francii, Jörga Heidera v Rakousku a Pima Fortuyna v Nizozemsku.

K tomu, abychom zhodnotili vyhlídky neofašismu, však musíme prověřit dvě možnosti. První spočívá v tom, že je sporné, zda fašismus může zachovat svou věrnost vžitým fašistickým zásadám a zároveň se postupně smiřovat s liberalismem a učit se v něm žít. Zdůrazňování organické jednoty národní pospolitosti dodává fašismu specificky antiliberální akcent a činí z něj odpůrce takových idejí, jakými jsou pluralismus, tolerance, individualismus a pacifismus. To vytváří možnost, patrně paralelní vývoji demokratického socialismu, že boj o volební úspěch postupně přiměje „demokratické“ fašistické strany, aby se krok za krokem oprošťovaly od svých tradičních hodnot a názorů. Demokracie tak zvítězí nad fašismem. Druhou možností je, že přizpůsobení fašistů liberální demokracii je v podstatě taktickou záležitostí. To znamená, že skutečný duch fašismu žije dál a že neofašisté ho pouze maskují, aby získali punc slušnosti a dostali se k moci. To je konec konců časem už prověřená strategie fašismu.

Například Hitler a nacisté neustále prohlašovali, že stojí na straně parlamentní demokracie, a to až do chvíle, kdy se v roce 1933 chopili moci. Zda neofašistické strany a hnutí užívají demokracii jen jako taktický nástroj, se ozřejmí teprve tehdy, budou-li obdobně úspěšné.

Otázky k diskusi

- ▶ Byl fašismus pouze plodem specifických historických okolností meziválečného období?
- ▶ Jak antiracionalismus utvářel fašistickou ideologii?
- ▶ Proč fašisté vysoce hodnotí boj a válku?
- ▶ Jak lze ve fašistickém vůdcovském principu spatřovat formu demokracie?
- ▶ Je fašismus pouhou krajní podobou nacionalismu?
- ▶ Nakolik lze ve fašismu spatřovat jakousi směsici nacionalismu a socialismu?
- ▶ Jak a proč souvisí fašismus s totalitarismem?
- ▶ Jsou všichni fašisté rasisté nebo jen někteří?
- ▶ Je fašismus mrtev?

Doporučená literatura

Eatwell, R., *Fascism: A History* (London: Vintage, 1996). Zevrubné, poučné a přístupné dějiny fašismu, přihlížející k ideologii jako k významnému faktoru; zahrnují fašismus jak meziválečný, tak poválečný.

Griffin, R. (ed.), *Fascism* (Oxford a New York: Oxford University Press, 1995). Skvělý, tematicky bohatý soubor statí o fašismu, který dokumentuje fašistické názory a jejich interpretace.

Griffin, R., *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus* (London: Arnold a New York: Oxford University Press, 1998). Soubor statí, které zkoumají rozmanité a často protichůdné interpretace fašismu; dospívají přitom k teorii, která v současné vědě převažuje.

Kallis, A. A. (ed.), *The Fascist Reader* (London a New York: Routledge, 2003). Obsažný úvod k nejrůznějším projevům fašismu a k jeho klasickým i moderním interpretacím.

Laqueur, W. (ed.), *Fascism: A Reader's Guide* (Harmondsworth: Penguin, 1979). Významný soubor studií o různých aspektech fašismu z pera známých odborníků.

Neocleous, M., *Fascism* (Milton Keynes: Open University Press, 1997). Stručný a přístupný přehled fašismu, který fašismus vřazuje do rozporů modernity a kapitalismu.

Passmore, K., *Fascism: A Very Short Introduction* (Oxford a New York: Oxford University Press, 2002). Srozumitelně podaný a podnětný úvod k povaze a příčinám fašismu.